

РЕФЛЕКСИВНА ПРАВСТВЕНОСТ И МОРАЛНО СЪЗНАНИЕ

Илия Кадинов

REFLEXIVE MORALITY AND MORAL CONSCIOUSNESS

Iliya Kadinov

Abstract: The current article examines the use of the concepts ‘reflective morality’, ‘morality’, and ‘moral consciousness’ within the framework of ethical science. A conventional solution is being sought regarding the use of the term ‘moral consciousness’. The relation between moral consciousness and the following concepts is clarified: ‘reflective morality’, ‘moral action’, ‘moral behavior’, ‘moral emotions’, ‘awareness of moral action’, ‘subject of moral consciousness’, ‘internalization’, and ‘externalization of moral norms’. The article aims to achieve consensus within the scientific community on the correct academic use of these terms. Another objective is to attain clarity and unambiguity in ethical literature by clarifying certain fundamental concepts.

Keywords: moral consciousness, reflective morality, moral action, moral emotions.

Във философската литература често се среща поставянето на знак на равенство между понятието „морално“ и понятието „нравствено“, като в това число изключение не правят дори учебниците. В ежедневиия език двете понятия не се разграничават, а се приемат като синоними: нравствеността е българският еквивалент на морала.

Ако съпоставим нравствеността в частност с нрава, или характера, и по-общо – с обичая, или с традицията, ние разглеждаме понятието за нравственост, като го обвързваме с нравственото действие или с културния аспект на нравите. В една култура морално допустимо спрямо нормите на традицията може да бъде нещо, което в друга култура ще се окаже морално недопустимо. Защо се получава това несъответствие? На пръв поглед това несъответствие показва разликата между понятията „морал“ и „нравственост“.

За да отговорим на този въпрос, трябва да разграничим някои понятия: „рефлексивна нравственост“, „нравствено действие“, „нравствено поведение“, „нравствено чувство“, „съзнание за нравствено действие“, „морално съзнание“, „субект на моралното съзнание“, „интернализация“ и „екстернализация на моралните норми“. Но преди това разграничение, чиято кулминация е несъответствието между понятията „рефлексивна нравственост“ и „морал“, нека да започнем с основното разграничение в случая – между нравственост и морал.

Нравите, разбирани като обичай и традиция в рамките на дадена култура, се явяват обществен институт, който регулира поведението на индивидите. В рамките на тази култура поведението

на индивидите се ръководи от норми, които се превръщат в производни на начина, по който се институционализира морала, и то особено когато това проличава като формализация на културните норми в институционализирания порядък на цивилизацията – правните норми и изведения от обичайното право социален ред.

В рамките на една култура ние откриваме действията на индивидите като съпоставими с нормите на културата, които се приемат за нещо нормално, тоест нормалното, или общоприетото и тъкмо поради това споделено в рамките на общността, се превръща в норма. Тази норма не би трябвало да обвързваме пряко с морала, тъй като тя е все още нравствена по своя произход и има косвено отношение с рационализациите на нормите като нещо универсално. Но тук поставям условие – тя е все още нравствена, тоест допускаме, че може да се превърне в нещо по-голямо, така както една локална култура може да прерасне в глобална цивилизация, а нейните ценности от нравствено значими да се превърнат в морален образец с универсална значимост.

И така, за да се превърне една норма в универсален образец, е необходима не рефлексията на съзнанието за своята нравственост, тоест рефлексивната нравственост (нравственото съзнание), а рефлексията на морала, тоест моралното съзнание. И точно тук се очертава един проблем в употребата на понятията „нравствен“ и „морален“. Но този проблем не е предимно етимологически, както може би изглежда на пръв поглед; той е много по-детайлен при един задълбочен анализ. Но нека преди да го разгледаме по същество, да обърнем внимание и на други не по-малко съществени детайли.

В общностния живот на дадена култура ние откриваме една обща воля, която в лоното на културната традиция подчинява индивидуалната воля, като моделира образец на морално допустимото. Ако приемем волята за нравствен акт на субекта, при който се утвърждава ценното като значимо за субекта и съпоставимо с неговия светоглед, не трябва да мислим този акт извън светогледната позиция, от която той изхожда. Тази светогледна позиция е своеобразна амалгама от нравственост и морална рефлексия. Свободната воля винаги е израз на личен акт, но този акт е предпоставен от културната традиция и моралното осмисляне, разбираемо като морална рефлексия. И това е така, тъй като ние сме социални същества, които не може така лесно да се дистанцират от културните стереотипи на традицията. От друга страна обаче, осмисляйки своето нравствено действие като разумни същества, ние внасяме в него елемент на рационална рефлексия.

Въпреки това, че общностните ценности детерминират в една или друга степен нашето поведение, волята ни зависи от индивидуалната подредба на ценностите; тя е екстернализация на вече интернализирани в рамките на дадена култура норми, тоест тя е производна, но и независима по същество от традицията, тъй като за всеки субект на моралното съзнание ценността е строго индивидуална, макар нейното зараждане да е в контекста на културата. Нашето нравствено действие и поведение следователно е екстернализация (външна проява) на интернализирани (усвоени) от субекта нравствени модели на поведение по време на първичната и вторичната социализация на личността, но пречупени през собственото ни морално осмисляне, през ценностнологическите перспективи на жизнения смисъл и индивидуалната йерархия на ценностите на една автономна личност.

В този ред на мисли нравственото действие не детерминира субекта изцяло спрямо акта на неговата индивидуалност; то не е единствено и само чист акт на волята, разбираема като нещо спонтанно, първично, непосредствено и ирационално, а също така е и акт на една рефлексивна воля, детерминирана от моралното осмисляне.

За да разберем разликата между понятията „нравствен“ и „морален“, трябва да се фокусираме върху понятието „воля“. Във философията сме привикнали да разбираме волята като нещо ирационално, като нещо, което е първично, спонтанно, импулсивно и нерелативно, и тъкмо по тази причина е несъпоставимо с разума и съзнанието. И сякаш забравяме, че волята може да се приеме като нещо съвсем различно от нагона, желанието и порива; тя може да се приеме като духовен акт, в който откриваме телеологични и морални измерения – цели някакво действие или се ръководи от постигането на потребност под формата на ценност. В морала обаче разликата между рационално и ирационално се стопява до такава степен, че ако етиците бъдат честни пред

себе си, трябва да признаят, че етиката е наука, рационализираща ирационалното. Тук трябва да се съгласим с Джордж Мур: всеки опит за рационализация на понятията в етиката води до тяхното тавтологизиране, или извеждането им едно от друго. Защо се получава така? Отговорът е пределно прост: рационализираме понятия, които са ирационални по своята същност и които схващаме посредством своята интуиция.

В акта на свободната воля обаче освен непосредственото интуиране, разбирано като ирационалност на нравственото действие, участва и разумът. Това действие не е независимо от социалните измерения и рефлексите на морала, колкото и да го обвързваме със спонтанността на волята и индивидуалната йерархия на ценностите, тъй като по своята същност то не е само екстернализация на субекта, а е и екстернализация на вече усвоени и пречупени през рефлексията на жизнения смисъл ценности. В този ред на мисли волята може да се приеме като екстернализация на вече интернализирани норми, които са пречупени през призмата на индивидуалната йерархия на ценностите, която пък от своя страна е производна на едно ценностнологическо осмисляне на моралния свят на човека. Ето защо до известна степен в нравственото действие откриваме рефлексия. Дали тя трябва да се приеме за морална, или нравствена, зависи от перспективата, чрез която се подхожда към въпроса за нейната природа. От друга страна, отговорът на тази дилема може да се даде и чрез конвенционално решение, тоест чрез постигане на съгласие в рамките на научната общност.

Ако оставим настрана волята и се съсредоточим върху нравственото чувство, за да покажем независимостта на нравственото действие от рефлексите на морала, ще стигнем до противоречиви и до голяма степен условни позиции. Нека като пример да посочим любовта като чувство в етиката на Макс Шелер. Любовта при Шелер е обвързана с откриването на ценността на другия (*ens amans*)¹. Това разбиране при него се проявява в понятието за персона (Шелер 2007). Нравствените чувства на свой ред се ръководят от едно особено жизнерадостно чувство, породено от непосредственото преживяване на битието. Мотивът, който действа на свой ред зад любовта, е радостта от битието; той е този, който поддържа ценностите в йерархия (*ordo amoris*)². Това разбиране може да приемем като нерелексивна интерпретация или като първичен мотив за нравствено действие.

Тук отново стигаме до позиция, която е по-удачно да приемем за ирационална, доколкото е съпоставима с акта на преживяването. Но тук също така възниква въпрос: нима, когато преживяваме, ние на свой ред не осмисляме преживяното? Това, че актът на преживяването е първичен спрямо рефлексията, не означава, че в нравственото действие субектът на моралното съзнание не осмисля собственото си действие. Освен волеви същества, ние сме чувстващи и разумни същества и поради това откриваме разумни основания в нашата воля, като по този начин разкриваме природата на моралното. И тук отново може да се позовем на аксиологията на Макс Шелер: *ordo amoris* е това, което е непосредствено, нещо като чувстващ разум, който поддържа света не изцяло спрямо никакви разумни основания, каквито откриваме в моралното съзнание, а спрямо *ens amans* – любовта, разбирана като нравствено чувство.

В етическия дискурс е необходимо да разграничим понятията „нравственост“ и „морал“ с оглед на един детайлен анализ и професионален подход в изучаването им. Не е задължително широко разпространената употреба на понятията да съвпада с научната. Дори напротив, терминологичният инструментариум показва доколко е точно едно научно изследване и доколко е широкообхватно и прецизно в своя анализ.

Различните конотации, които придаваме на понятията „нравственост“ и „морал“, засягат преди всичко друго едно допълнително уточнение в тяхната употреба, доколкото и до днес няма еднозначност относно тяхното разбиране и прилагане. Например в икономическата наука също имаме сходен проблем. Ние имаме български еквивалент на думата „икономика“ и това е думата „стопанство“. Но и тук откриваме различни конотации и употреби на двете понятия. Затова, колкото и да изпитвам вътрешно съпротивление относно строгото разграничаване между морал и нравственост, трябва да призная, че тази смислова демаркация между двете понятия е резонна,

¹ От лат. – същество, което обича.

² От лат. – ред на любовта.

тъй като тя има когнитивна стойност, а не е просто философска приумица, някаква традиция или пък следване на наследството на Хегел, що се отнася до тяхното разделение.

Хегел придава на нравствеността по-висока позиция, свеждайки морала до едно субективно-индивидуалистично разбиране, в което нравствеността е израз на обичаите и нравите, в които индивидът не се различава като автономна личност.

Но ако моралът, най-общо казано, е система от обществени правила и норми на поведение и заедно с това е форма на обществено съзнание, а нравствеността са качества, които проявяваме в отношението си към другите хора, трябва да уточним, че моралната допустимост на тези качества все пак се задава от някакви общоприети норми, които съпоставят единичното с общото и вписват индивидуалното в общностното. Затова, когато проявяваме едно или друго качество, ние се ръководим от морални съображения, било то индивидуални или общностни, и ако приемем, че не винаги сме морални в нравственото си действие спрямо другите, то това отсъствие на морала е само привидно и по същество в акта на действието има преднамерена морална недопустимост.

Нека дадем пример, за да онагледим проблема и да внесем по-голяма яснота. Ако е морално допустимо в една общност грубото и неравноправно отношение на мъжа към жената с оглед на някакви религиозни порядки или общоприети норми, каквито откриваме в някои ислямски общности, то това не означава, че демонстрацията на подобно отношение на един зрял мъж към своята майка е изцяло резултат на нравствени качества и действия, произтичащи от свободната воля в съответствие или несъответствие с обичая. Това действие може да е напълно осъзнато като нещо допустимо в рамките на дадената култура и недопустимо извън контекста на културата, тоест в рамките на нравственото чувство, моралното съзнание и индивидуалното осмисляне. И ако един мъж демонстрира пред други мъже това хладно отношение към своята майка, за да покаже, че спазва нормите на традицията, това не означава, че той не съзнава грешката в своето поведение. Той дори може да се противопоставя на това поведение съгласно Шелеровото *ens amans*, защото обича своята майка и я смята за значима личност в своя живот.

Моралът не е само ръководство и предписание, не се отнася единствено до съзнанието на субекта; той дори не се разглежда само като рефлексия по същия начин, както и нравствеността не се свежда само до действието; в тях има едно неразривно преливане на едното понятие в другото, тъй като едно действие е независимо от съвестта и съзнанието на субекта по изключение, когато човек не е в състояние да изпитва скрупули поради някаква единична патогенна причина (при социопатията например), и тъй като няма да имаме морална рефлексия, без на свой ред да имаме нравствено действие. Казано накратко, едното до известна степен детерминира другото. Ако нямаме нравствено чувство, не може да имаме и нравствена рефлексия; ако нямаме *ens amans*, няма да имаме и *ordo amoris*.

Многозначното отнасяне на подходите към разграничаването на морал от нравственост проличава и при Олег Дробницки. В редактирания от него речник по етика той съпоставя основни етически категории с нравственото съзнание. Показва, че дори и в руската етика съществуват различни позиции относно отъждествяването на понятията „нравственост“ и „морал“. Моралът може да се разгледа като форма на съзнанието, а нравствеността обхваща сферата на практическите постъпки, обичаите и нравите. „Според други философи моралът е регулиране на поведението посредством строго фиксирани норми, външна психологическа принуда и контрол, групови критерии, обществено мнение, а нравствеността е сферата на нравствената свобода на личността, в която обществените и общочовешките изисквания съвпадат с вътрешните мотиви. Нравствеността също така се свързва с личната съзнателност в действията и постъпките, преминаваща в спонтанна подбуда да се върши добро“ (Дробницки 1974б, 248). Тук вече става въпрос за непосредствеността на едно съзнание спрямо нравствеността на своето действие, което ни отвежда до понятията „рефлексивна нравственост“ и „нравствено съзнание“. Но дори и самият Дробницки използва понятието „морално съзнание“³, но го съпоставя с множество различни употреби в историко-философски план и в контекста на дадена култура или конкретна наука (Дробницкий 1974а).

³ През 1969 г. Дробницки защитава докторска дисертация на тема „Моралното съзнание“.

През седемдесетте и осемдесетте години на XX век немалко наши етици цитират Дробнишки и се позовават на него, като използват понятието „нравственото съзнание“ и употребяват и двете понятия – нравствено съзнание и морално съзнание⁴. И до днес се среща тази употреба (Денкова 2003, 22). Други философи я смятат за неоснователна и се придържат към традицията, водеща своето начало от Хегел (Маринов 2016, 34-40).

Категоричното разграничаване на морала от нравствеността до степен на несводимост на едното от другото, поставено извън рамките на предварително зададени уговорки и постигане на съгласие за употребата от научната общност, слага червени линии между двете понятия. Подобен подход до известна степен изглежда прибързан; той сякаш е проява на един особен тип натурализъм в етиката, който би я разделил на две: учение за нравствеността и теория на морала. Обвързването на нравствеността предимно с волята и нравственото чувство не означава, че в нравствеността отсъства рефлексията на съзнанието. На нравственото чувство се противопоставя като понятие „рефлексивната нравственост“. *Тя изисква нравствената воля да се определя чрез рефлексия, посредством вникването на разума в съответната ситуация и обмислянето на собственото отношение към другите хора* (Шмит Х., Шишков 1997, 537). Не е задължително нравствената рефлексия да се мисли единствено в светлината на осъзнаването на моралните принципи от отделния индивид; тя също така е и съзнание за своята нравственост в контекста и непосредствеността на конкретното действие. Като отделни индивиди ние сме нравствени не само защото нравственото ни действие е резултат на свободната ни воля и нейните производни като избор, свобода и други, нито пък сме нравствени само заради мотивите на нравствените ни чувства; нравствени сме поради осъзнаването на самото действие, което прибързано пряко обвързваме с опосредстваните от универсалните предписания рефлексии в морала.

Моралното ни съзнание е свързано с моралните ни убеждения, с моралната допустимост или недопустимост в контекста на едни универсални или най-малкото общоприети предписания, а рефлексивната нравственост – с разбирането за това какво вършим посредством действията си. Това е съзнание за акта на нашето действие, а не съзнание за моралната допустимост изобщо. Когато не искаме да причиним болка на някого, ние не го правим само защото следваме една или друга повеля или предписание, било то морална или религиозно-морална; правим го, защото разбираме какво правим – не искаме да нараним човека срещу нас; правим го, защото осъзнаваме какви ще са последиците от нашето действие. Тук проличава отговорността на действието и макар тя на пръв поглед като чувство да изглежда нереплексивна, далеч не изглежда такава при втори прочит. Отговорността в този ред на мисли е и нравствено чувство, и заедно с това – нравствена рефлексия.

Дали нравствената рефлексия е съзнание за моята нравственост? Какво нравствено има в това нравствено съзнание и не е ли то всъщност съзнание за действието? Ако приемем, че с понятието „нравствено съзнание“ означаваме осъзнаването на действието и заедно с това рефлексивната нравственост не е нищо повече от независимо осъзнаване на индивидуалните действия на субекта извън контекста на едно общо съзнание, то тогава отново се връщаме в начална позиция. В този ред на мисли пълноценно съзнание за своята нравственост може да бъде съзнание, което кореспондира с всеобщото и тъкмо поради това универсално разбиране за природата на нравственото, което има рефлексия на своята рефлексивна нравственост, тоест надхвърля индивидуалното в наиндивидуалното и субективното в интерсубективното. Това съзнание е моралното съзнание. То не е съзнание за конкретно измерение на морала, било то прескрипцията, дълга или грижата например, нито пък е преди всичко съзнание за универсалните условия на морала; то е съзнание, което надхвърля предразсъдъците на собственото си мислене и рефлексия, стереотипите на обществения морал и морализирането изобщо.

В какво се изразява нравствената рефлексия? В подходите към този въпрос стигаме до два нови въпроса: оправдано и резонно ли е да говорим за непосредствена рефлексия на действие-то, която да не е обвързана с универсалното разбиране на морала от субекта на съзнанието, или

⁴ Вж. Драмалиев 1972: Драмалиев, Л. Нравственост – същност и специфика. София; Драмалиев, Л. 2012: „Морал, морализиране, наука“. Етика в българската наука. София: Издателски комплекс УНСС, 189-195.

рефлексията е предимно и дори изключително опосредствана? Ако изключим първия тип рефлексия, то тогава отпада необходимостта да използваме понятието „нравствена рефлексия“, що се отнася до нравственото действие, както и понятието „нравствено съзнание“. Според мен тук вкарваме повече философия в етиката: онтологизираме и етимологизираме, фокусирайки се върху произхода на понятията „нравственост“ и „морал“, или пък подхождаме диалектически, като твърдим, че нравствеността прелива в морал и обратното – морала в нравственост.

И така, дали ще наречем нравствената рефлексия непосредствено и независимо съзнание за нравствеността на конкретното действие и поведение на субекта, или морално съзнание за съответствието на действието с общовалидни и интерсубективни правила и предписания, някои етици биха приели по-скоро като излишно заиграване с понятията. Но от друга страна, в етическата наука нищо не е излишно, щом върши някаква работа и прецизира употребата на понятията. Затова смятам за резонно да се постигне общо съгласие между етиците относно понятията „нравственост“ и „морал“ и техните производни „нравствено“ и „морално“, и то най-вече в отношението им към субекта на съзнанието. Макар да има различни разбирания и подходи в непосредствеността⁵ и опосредстваността⁶ на едно съзнание спрямо нравствеността на своето действие, макар все още да е налично смесването на понятията „нравствено съзнание“ и „морално съзнание“, дори въпреки опасението етиката да раздели по-категорично предмета на своето изследване, що се отнася до изучаването на нравствеността и морала, необходимо е да се съгласим с конвенционалното им разграничаване с оглед на един скрупулозен и тъкмо поради това академичен анализ, който във всеки един научен текст да внася еднозначност в терминологичния инструментариум. С оглед на последните съображения смятам, че употребата на понятията „рефлексивна нравственост“ и „нравствено съзнание“, мислени в контекста на моралното осъзнаване, трябва да отпадне и да бъде заменена с понятието „морално съзнание“.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Денкова, Л. (2003). *Етика: начален курс*. София: НБУ//Denkova, L. (2003). *Etika: nachalen kurs*. Sofia: NBU.

Драмалиев, Л. (1972). *Нравственост – същност и специфика*. София: Наука и изкуство// Dramaliev, L. *Nravstvenost – sashtnost i spetsifika*. Sofia: Nauka i izkustvo.

Драмалиев, Л. (2012). „Морал, морализиране, наука“. Етика в българската наука. София: Изд. комплекс УНСС, 189-195//Dramaliev, L. (2012). „*Moral, moralizirane, nauka*“. *Etika v balgarskata nauka*. Sofia: Izd. kompleks UNSS, 189-195.

Дробницкий, О. (1974а). *Понятие морали*. Москва: Наука// Drobnitskiy, O. (1974a). *Poniyatie morali*. Moskva: Nauka.

Дробницки, О. И. Кон. (1974б). *Речник по етика*. София: Партиздат// Drobnitski, O. I. Kon. (1974b). *Rechnik po etika*. Sofia: Partizdat.

Маринов, М. (2016). *Етика, морал, нравственост*. Библиотека „Диоген“, 24, (2), 34-40// Marinov, M. (2016). *Etika, moral, nravstvenost*. Biblioteka „Diogen“, 24, (2), 34-40.

Шелер, М. (2007). Нормативно и дескриптивно значение на „ordo amoris“. *Философският ерос: големите текстове на платоническата любов*. съст. Л. Денкова, София: Рива//Sheler, M. (2007). *Normativno i deskriptivno znachenie na „ordo amoris“*. *Filosofskiyat eros: golemite tekstove na platonicheskata lyubov*. sast. L. Denkova, Sofia: Riva.

Шмит, Х., Шишков. Г. (1997). *Речник по философия*. София: УИ// Shmit, H., Shishkov. G. (1997). *Rechnik po filosofia*. Sofia: UI.

⁵ Непосредствеността тук може да се разбира като нравствено измерение на съзнанието, що се отнася до отделните действия, независимо от някакви общовалидни морални прескрипции, концептуални възгледи и теории.

⁶ Опосредстваността тук се разбира като морална метарефлексия, пречупване на нравственото през призмата на морала, което е прерогатив на едно по-скоро морално съзнание, отколкото на съзнание за своята непосредствена нравственост.